Architectus

2019
1(57)

DOI: 10.5277/arc190109

Grzegorz Biczak*, Mateusz Rabiega, Paweł Rębisz*****

Kościół NMP w Nowym Kościele na tle architektury sakralnej 1. połowy XIII w.

St Mary's church in Nowy Kościół (Neukirch) in relation to sacral architecture from the 1st half of 13th century

Wprowadzenie

Nowy Kościół (gm. Świerzawa, pow. złotoryjski) to wieś położona na Pogórzu Kaczawskim, nad rzeką Kaczawą. Znajdujący się we wsi zespół dawnego kościoła parafialnego z otaczającym go cmentarzem i inkastelowanym murem cmentarnym jest jednym z najciekawszych na Śląsku[1]. Ulegająca postępującej destrukcji ruina kościoła należy bowiem do grupy najstarszych i najcenniejszych obiektów późnego romanizmu w tej części kraju, a rozproszony, częściowo zaginiony zespół detali architektonicznych każe widzieć w budowli dzieło warsztatu związanego z mecenatem Henryka Brodatego i jego małżonki Jadwigi.

Pierwszym dokumentem potwierdzającym funkcjonowanie kościoła jest akt z 1228 r. ([1], dok. z 27 IV 1228), w którym wymieniony jest jego pleban – Arnold. W tym okresie świątynia w Nowym Kościele mogła być już ukończona. Na powstanie kościoła przed tą datą wskazują nie tylko argumenty natury historycznej, ale podjęte na nowo analizy detali architektonicznych stanowiących pierwotne wyposażenie romańskiej budowli. Zbiór detalu z Nowego

* ORCID: 0000-0003-0914-5153. Wydział Architektury Politechniki Wrocławskiej/Faculty of Architecture, Wrocław University of Science and Technology.

** ORCID: 0000-0002-7964-6503. Wydział Nauk Historycznych i Pedagogicznych Uniwersytetu Wrocławskiego/Faculty of Historical and Pedagogical Sciences, University of Wrocław.

*** ORCID: 0000-0001-7243-4906. EPR Architects Poland Sp. z o.o.

[1] Wpis do rejestru zabytków nr A/2252/1088/J z 24.10.1991.

Introduction

Nowy Kościół (Świerzawa county, Złotoryja district) is a village located in the Kaczawa Foothills, by the Kaczawa River. The complex of the old parish church located in the village with the cemetery and the castellated cemetery wall around it is one of the most interesting complexes in Silesia[1]. The church, which is visibly falling into ruin, is one of the oldest and most precious architectural complexes of the late Romanesque period in this part of Poland and the dispersed collection of its architectural details, some of which have been lost, points to the works of a workshop connected with the patronage Henryk the Bearded and his wife Hedwig.

The first document confirming the existance of the church is a deed from 1228 ([1], doc. from 27 IV 1228) which mentions its parish priest – Arnold. The church in Nowy Kościół might have already been completed at that time. The construction of the church before that date is evident not only from the historical arguments but also the recent analyses of the architectural details from the original furnishings of the Romanesque structure. The collection of the details from Nowy Kościół was rediscovered due to archival documentation about which postwar explorers of the structure were unknown.

[1] Register of historic monuments No. A/2252/1088/J from 24.10.1991.

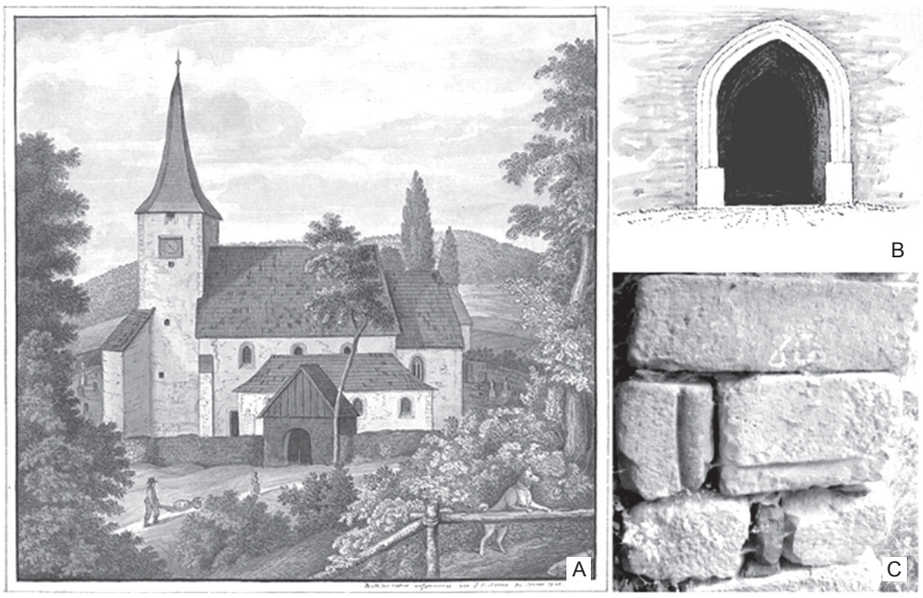

Il. 1. Kościół w Bystrzycy (Wiesenthal): A – widok kościoła (źródło: Instytut Herdera w Marburgu, sygn. 243372); B – portal główny (źródło: Instytut Herdera w Marburgu, sygn. 243379), C – fragmenty portalu wtórnie wmurowanego w ogrodzenie cmentarza (fot. M. Legut-Pintal)

Fig. 1. Church in Bystrzyca (Wiesenthal): A – view of the church (source: Herder Institute, file no. 243372); B – main portal (source: Herder Institute, file no. 243379), C – fragment of portal built into the cemetery wall (photo by M. Legut-Pintal)

Kościoła został odkryty na nowo dzięki dokumentacji archiwalnej nieznanej powojennym badaczom obiektu.

Historyczny kontekst powstania budowli

Powstanie parafii w Nowym Kościele związane było z akcją kolonizacyjną podjętą na terenie Pogórza Kaczawskiego przez Bolesława Wysokiego i kontynuowaną przez Henryka I Brodatego [2, s. 113]. Lokacji nowych miast i wsi towarzyszyła rozbudowa sieci parafialnej i reorganizacja starszego podłoża osadniczego. Jednym z dokumentów obrazujących te przekształcenia jest akt z 1217 r. wystawiony na zamku w Rokitnicy przez biskupa wrocławskiego Wawrzyńca [3, s. 1, 2]. Dotyczy on przekazania dziesięcin z okręgu bystrzyckiego oraz wsi w pobliżu Wlenia kościołowi w Bystrzycy[2]. Przekazanie przez parę książęcą uposażenia dla kościoła związane było zapewne z erekcją nowej parafii.

Interpretacja dokumentu była przedmiotem badań historyków już od XIX w. i do dzisiaj budzi wątpliwości (Knoblich, Schulte, Appelt, Zientara). W szczególności problematyczna jest identyfikacja osady lub raczej większego okręgu osadniczego, który figuruje pod nazwą *Biztric*. Knoblich, autor kroniki Wlenia, chciał widzieć w niej położoną w pobliżu Wlenia wieś Wiesenthal (obecnie właśnie Bystrzyca), gdzie również znajdowała się świątynia pod maryjnym wezwaniem [5, s. 233–235]. Kościół w Bystrzycy zawalił się w XIX w. i został rozebrany. Wygląd budowli sprzed katastrofy z 1842–1843 r. dokumentują ryciny zgromadzone w archiwum Instytutu Herdera w Marburgu (il. 1A) oraz weduta z topografii Śląska Wernera z połowy XVIII w. Była to budowla jednonawowa z prosto zakończonym, sklepionym krzyżowo (bez żeber) prezbiterium, z nawą krytą stropem i wieżą od zachodu. Portal główny, węgarowy, z profilowaniem

[2] Wymienionych ponownie w dokumencie z 14.05.1349 r., z którego wynika, że czynsze wróciły do parafii NMP we Wleniu [4, s. 39].

The historical context of the construction of the church

The origin of the parish in Nowy Kościół was connected with the colonization initiated in the area of the Kaczawa Foothills by Bolesław the Tall, which was continued during the reign of Henryk I the Bearded [2, p. 113]. The granting of urban charters to new towns and villages was accompanied by the extension of the network of parishes and the reorganization of older settlements. One of the documents describing those transformations is the deed from 1217 drawn up in the castle in Rokitnica by bishop Laurence from Wrocław [3, p. 1, 2] which concerns the granting of tithes from the Bystrzyca district and the villages near Wleń to the church in Bystrzyca[2]. The donation made by the ducal couple to the church was most probably connected with the creation of a new parish.

The interpretation of this document was already the subject of research by historians in the 19th century and it is still a source of some doubts today (Knoblich, Schulte, Appelt, Zientara). Specifically, the identification of the settlement or rather a bigger settlement area known as *Biztric* is problematic. Knoblich, the author of the chronicle of Wleń, identified it with the village of Wiesenthal (at present Bystrzyca) located near Wleń, where there was a church also dedicated to the Virgin Mary [5, pp. 233–235]. The church in Bystrzyca collapsed in the 19th century and was demolished. The appearance of the structure from 1842–1843, before the catastrophe, is documented in a drawing held in the archives of the Herder Institute in Marburg (Fig. 1A) and the veduta of the topography of Silesia by Wernher from the middle of the 18th century. It was a single-nave building with a square end, a groin vaulted presbytery (with no ribs), the nave had a ceiling

[2] Mentioned again in the document from 14.05.1349 which indicates that the rents returned to St Mary's parish church in Wleń [4, p. 39].

w formie wałka i ostrołucznym zwieńczeniem należy do najprostszych spotykanych na Śląsku rozwiązań [6, s. 25–40] (il. 1B). Fragmenty portalu widocznego na rycinie archiwalnej zostały odnalezione w murze cmentarnym (il. 1C). Prosta forma portalu nie umożliwia dokładnego datowania budowli. Prawdopodobne, że powstała około połowy XIII w. w związku z falą kolonizacji Pogórza Kaczawskiego. Wieś Wiesenthal wymienia dokument z 1268 r. [1, IV, nr 47], w którym biskup Tomasz przekazuje dziesięciny z wymienionych wsi na Pogórzu Kaczawskim kanonikom katedry wrocławskiej. Oznacza to, że Wiesenthal była jedną ze wsi kolonizacyjnych, a jej dziesięciny należały do biskupa, a nie prywatnego kościoła we wsi (Eigenkirche).

Drugą wsią, którą starano się połączyć z przedlokacyjnym skupiskiem osadniczym o nazwie „Bystrzyca", był Proboszczów (Probsthein). Schulte starał się wykazać, że umiejscowienie dokumentu z 1217 r. w archiwum w Trzebnicy musiało wiązać się z przynależnością wsi, której dotyczył, do dóbr trzebnickich cysterek [7, s. 310]. Jedyną zlokalizowaną w pobliżu Wlenia wsią, która do nich należała, był właśnie Proboszczów. Hipoteza ta została obalona przez Appelta, który na podstawie analizy dokumentu połączył Bystrzycę z Nowym Kościołem. W wyniku budowy świątyni przedlokacyjna osada miała zmienić nazwę [3][3]. Zauważył on, że identyfikacja ze wsią Proboszczów nie może być prawidłowa, gdyż ten wymieniony jest pod tą nazwą wcześniej, w bulli papieskiej potwierdzającej majątki klasztoru z 1216 r. [1, I, nr 147], więc powrót do nazwy Bystrzyca w 1217 r. byłby nielogiczny.

Poza przytoczonymi przez Appelta argumentami natury historycznej hipotezę o tożsamości przedlokacyjnej Bystrzycy i Nowego Kościoła zdecydowanie wzmacnia zauważony przez wydawców *Schlesische Urkundenbuch* późniejszy dopisek na dokumencie informujący, że został on wystawiony przez biskupa Wawrzyńca dla Arnolda, proboszcza kościoła w Bystrzycy[4]. Jest to zapewne ten sam Arnold – proboszcz w Nowym Kościele wymieniony w dokumencie z 1228 r.

Zientara w nowo powstałej budowli widział dowód na utworzenie w obrębie kasztelanii wleńskiej drugiej parafii dla ludności słowiańskiego pochodzenia [2, s. 130]. Za powyższą interpretacją przemawia odkrycie cmentarza z XII w. poprzedzającego budowę kościoła i potwierdzenie istnienia nad Kaczawą osadnictwa wczesnośredniowiecznego (badania Archeologicznego Zdjęcia Polski). Dodatkowym argumentem w dyskusji są analizy formy i detalu zachowanej budowli wzbogacone ostatnio dzięki odkryciu zbioru dokumentacji archiwalnej, do której dostępu nie mieli wcześniej badacze zajmujący się obiektem.

Stan zachowania i przekształcenia obiektu

Kościół pw. NMP zlokalizowany jest w centralnej części miejscowości Nowy Kościół, na lewym brzegu Kaczawy. Bryłę świątyni tworzy nawa, zakończone prosto

[3] Interpretację Appelta przyjął bez zastrzeżeń Zientara [2], nawiązał do niej Rozpędowski [8], jednak ostatnio powraca się do koncepcji Knoblicha [5], m.in. Goliński [4].

[4] Dopisek dostrzegł także Schulte [7, s. 309].

and the tower from the west. The main portal, with reveals with bead molding and a pointed arch, is one of the most simple ones in Silesia [6, pp. 25–40] (Fig. 1B). Fragments of the portal visible in the old drawing were found in the cemetery wall (Fig. 1C). The simple form of the portal makes it impossible to precisely date the structure. It is likely that it was built around the middle of the 18th century in connection with a wave of colonization of the Kaczawa Foothills. The village of Wiesenthal is mentioned in the document from 1268 [1, IV, no. 47] where bishop Tomasz grants the tithes from the listed villages in the Kaczawa Foothills to the canons from the cathedral in Wrocław. That means that Wiesenthal was one of the colonization villages and its tithes belonged to the bishop and not to a private church in the village (Eigenkirche).

Proboszczów (Probsthein) was another village which was supposed to be connected with the settlement called "Bystrzyca" before the charter was granted. Schulte tried to demonstrate that the location of the document from 1217 in the archives in Trzebnica must have been connected with the fact that the village, which it regarded, belonged to the estate owned by the Cistercian nuns in Trzebnica [7, p. 310]. The only village located near Wleń which they owned was Proboszczów. This hypothesis was refuted by Appelt who connected Bystrzyca with Nowy Kościół on the basis of analysis of the document. As a result of the construction of a temple the settlement had to change its name [3][3]. He noticed that the identification with the village of Proboszczów cannot be correct as it is mentioned under that name earlier in the papal bull, confirming the estate of the monastery from 1216 [1, I, no. 147] so the return to the name of Bystrzyca in 1217 was illogical.

Apart from the historic arguments brought up by Appelt the hypothesis of the identity of Bystrzyca and Nowy Kościół before the charter was granted is strongly supported by the note added later to the document, which was noticed by the editors of *Schlesische Urkundenbuch*, with the information that it was granted by bishop Laurence to Arnold, the parish priest of the church in Bystrzyca[4]. This is most probably the same Arnold – the parish priest in Nowy Kościół mentioned in the document from 1228.

Zientara considered the newly constructed building proof of the establishment of another parish in the castellany in Wleń for the population of Slavic origin [2, p. 130]. This interpretation seems to be supported by the discovery of a cemetery from the 12th century preceding the construction of the church and the confirmation of the existence of early medieval settlements by the Kaczawa River (study by the Archeological Image of Poland). Another argument in the discussion is the analyses of the forms and details of the original structure which have been extended recently by the discovery of the collection of archival documentation which was not known earlier to the researchers of the structure.

[3] Appelt's interpretation was accepted by Zientara with no reservations [2]; it was referred to by Rozpędowski [8], however, Knoblich's concept has been more popular recently [5] e.g. Goliński [4].

[4] The note was also noticed by Schulte [7, p. 309].

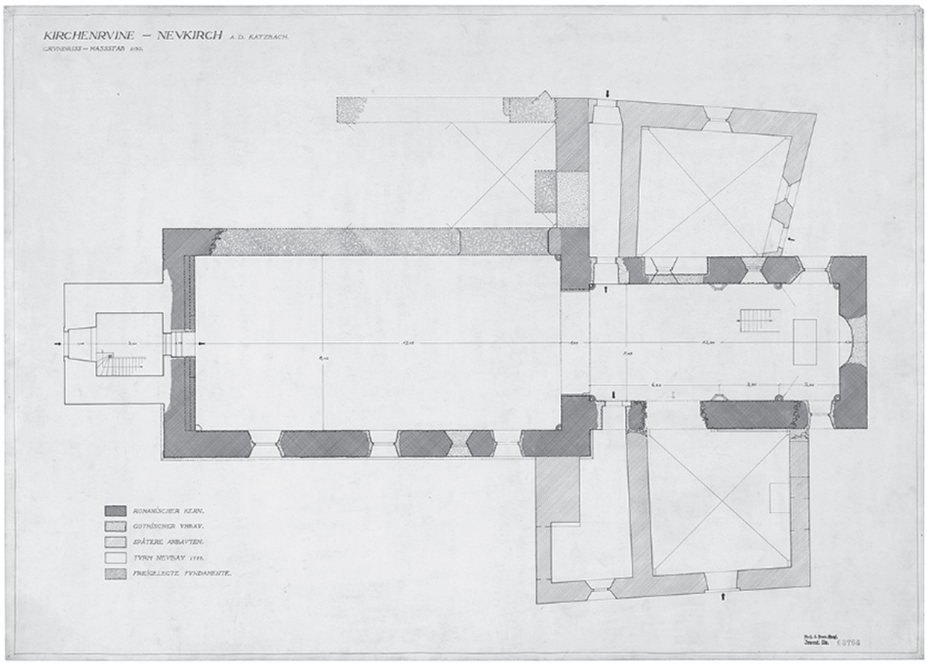

Il. 2. Rzut kościoła w Nowym Kościele – inwentaryzacja z badań prowadzonych w latach 1935–1937 (źródło: Instytut Herdera w Marburgu, sygn. 243537)

Fig. 2. Plan of the church in Nowy Kościół – survey conducted in 1935–1937 (source: Herder Institute in Marburg, file no. 243537)

prezbiterium, wieża od strony zachodniej oraz przylegające do prezbiterium aneksy po stronie północnej i południowej. Nawa odpowiada prostokątowi o proporcjach 2:1, ma około 8,5 × 17,5 m. Prostokątne prezbiterium składające się z dwóch modułów o formie kwadratu jest szerokie na mniej więcej 5,8 m i długie na 13 m (il. 2). W ścianie południowej nawy znajdują się trzy romańskie okna. Rozglifione obramienia wykonane są z ciosów kamiennych. W strefie wieńczącego je łuku pełnego występują częściowe lub pełne przemurowania z cegieł o późniejszej genezie. W dolnej części przegrody zlokalizowano dziewięć otworów będących gniazdami belek tworzących konstrukcję nieistniejącej obecnie empory. W wyższej partii występują cztery takie otwory. Południowa ściana nawy zachowana jest do pełnej wysokości od ściany zachodniej do trzeciego romańskiego okna. Ściana północna uległa niemal całkowitemu rozpadowi. Od zachodu do nawy przylega wieża (przewiązana ze ścianą zachodnią). W dwóch narożach nawy od strony wschodniej zlokalizowane są pozostałości służek. Ściany prezbiterium zachowane są w niepełnej wysokości z zupełną destrukcją partii ściany wschodniej i południowej. We wschodniej części umiejscowione jest wejście do krypty. Pozostałości służek znajdują się w narożach zakończenia prezbiterium i na ścianie północnej. W zamurowanym wejściu do kaplicy północnej występuje obecnie niewielki wtórny otwór. W tej ścianie widoczne są dwa zamurowane okna romańskie oraz przekształcone okno z 1. ćwierci XVII w.

Prezbiterium miało sklepienia krzyżowo-żebrowe o żebrach o przekroju jednowklęskowym. Żebro międzyprzęsłowe spływało na rozbudowane wieloboczne konsole (ślad po konsoli widoczny na ścianie północnej). Pozostałe żebra sklepienne w prezbiterium spływały poprzez służki o okrągłym przekroju wyposażone w kapitele oraz bazy do poziomu posadzki. W północnej ścianie prezbiterium znajduje się portal. Składa się on z pojedynczego

The condition and the transformations of the structure

St Mary's Church is located in the central part of the town of Nowy Kościół, on the left bank of the Kaczawa River. The main body of the temple is the nave, the presbytery with a square end, the tower from the western side and annexes adjoining the presbytery on the northern and southern sides. The nave is a rectangle with proportions 2:1, about 8.5 × 17.5 m. The rectangular presbytery composed of two square modules is about 5.8 m wide and 13 m long (Fig. 2). There are three Romanesque windows in the southern wall of the nave. Their splayed surrounds are made of cut stones. In the area of the complete arch crowning it, there are some partial or complete brick rebuildings which were made later. In the lower section of the dividing element, there are nine openings, which are the sockets for the beams which supported the structure of a gallery that no longer exists. There are four such openings in the upper section. The southern wall of the nave still remains at its original height from the from the western wall to the third Romanesque window. The northern wall is almost totally destroyed. The tower (connected to the western wall) adjoins the nave from the west. There are remains of the shafts in two corners of the nave from the eastern side. The remaining walls of the presbytery do not reach their original height and the sections of the eastern and southern walls are badly damaged. In the eastern part, there is an entrance to the crypt. There are some remains of the shafts in the corners of the end of the presbytery and on the northern wall. At present there is a small hole in the walled-up entrance to the northern chapel. There are two walled-up Romanesque windows in that wall and a changed window from the 1st quarter of the 17th century.

The presbytery had rib vaults with single hollow molding ribs. The transverse rib was going down to extensive

Il. 3. Stan obecny ruin w Nowym Kościele: A – widok na prezbiterium, B – widok na ścianę zachodnią, C – widok od północy (fot. G. Biczak)

Fig. 3. Present condition of the ruins in Nowy Kościół: A – view of the presbytery, B – view of the western wall, C – view from the north (photo by G. Biczak)

obramienia przechodzącego płynnie w ostrołuk, ujętego w pas ornamentu diamentowego [6, s. 347–349] (il. 3).

Mury kościoła zostały wzniesione z łamanego piaskowca o czerwonawym i żółtym zabarwieniu. Detal oraz obramienia okien wykonano z tego samego materiału, jednakże ciosanego z dużą starannością i precyzyjnie obrabianego.

Na przełomie XV i XVI w. wykonano wzmocnienie zewnętrznych lizen wspierających konstrukcję kościoła na wysokości łuku tęczowego. Być może jeszcze w średniowieczu przykryto sklepieniem sieciowym nawę, o czym mogą świadczyć zachowana in situ służka w pasze muru przylegająca do łuku tęczowego od strony nawy, bazy dwóch innych służek oraz znalezione na miejscu fragmenty żeber sklepienia o dwuwklęskowym profilu [8, s. 231–234], [9, s. 1–5].

Około 1625 r. wzniesiono sklepione przybudówki po obu stronach prezbiterium, o czym świadczył datownik z wymienioną datą na portalu prowadzącym z południowej przybudówki do prezbiterium. Po stronie północnej wykonano przesklepione kolebą przejście do istniejącego portalu dla duchowieństwa oraz kaplicę łączącą się z prezbiterium od strony wschodniej. W związku z budową kaplicy północnej zamurowano dwa okna w ścianie romańskiej. Kaplicę połączono z prezbiterium przejściem zwieńczonym łukiem pełnym. Od południa także wykonano sklepione przejście połączone z prezbiterium, które wciągnęło w swój obręb późnośredniowieczną przyporę. Umieszczono tu także drugą kaplicę łączącą się z prezbiterium. Być może również w tym okresie przebudowano prezbiterium – wydłużono je do dwóch pełnych modułów. Umieszczono w prezbiterium trzy nowe okna: jedno w ścianie wschodniej, a dwa odpowiednio w ścianach: północnej i południowej. W dwóch narożnikach strony wschodniej prezbiterium zlokalizowane są służki. Mogły one zostać wtórnie użyte, będąc romańskim detalem w pachach dawnego (wielobocznego?) zakończenia [8, s. 231–234], [9, s. 1–5].

Najlepiej zachowanym fragmentem kościoła jest wieża w masywie zachodnim. Szerokość jej podstawy wynosi w przybliżeniu 5,7 × 4,7 m. Uskoki mają długość odpowiednio: północny 2,8 m, a południowy 2,6 m. Ściany wieży wykonano z ciosów piaskowcowych o barwie i fakturze niemal identycznych jak w przypadku murów romańskich. Data budowy wieży nie jest znana, jednakże

polygonal consoles (some remains of such a console are visible on the northern wall). The other ribs in the vaults of the presbytery were flowing down the round shafts with capitals and bases to floor level. There is a portal in in the northern wall of the presbytery whose jambs climbs fluidly up into a pointed arch closed with a diamond ornament [6, pp. 347–349] (Fig. 3).

The walls of the church were made of reddish and yellow sandstone blocks. The details and surrounds of the windows were made of the same material, although the stones were carefully selected and very precisely cut.

At the turn of the 15th and 16th centuries, the external lesenes supporting the structure of the church were reinforced at the height of the rood arch. The nave is likely to have still been covered with a net vault in the Middle Ages, which might be evident from the original pier shaft in the abutment of the wall adjoining the rood arch from the nave side, the base of two other pier shafts as well as the fragments of the vault ribs with a double hollow molding profile found on the site [8, pp. 231–234], [9, pp. 1–5].

Around 1625, the vault of the extension was built on both sides of the presbytery, which is evident from the date on the portal leading from the south of the extension to the presbytery, and the passage to the existing portal for clergy was covered with a hipcap on the northern side and the chapel connected to the presbytery from the eastern side. Two windows in a Romanesque wall were walled up in connection with the construction of the northern chapel. The chapel was connected with the presbytery through a passage covered with a complete arch. Furthermore, a vaulted passage which was built from the south, connected with the presbytery which encompassed a late medieval buttress. Another chapel connected with the presbytery was also built there. The presbytery may have been rebuilt at that time too – it was extended to two complete modules. Three new windows were added in the presbytery: one in the eastern wall, one in the northern wall and one in the southern wall. There are pier shafts in two corners in the eastern side of the presbytery. They might have had some secondary application, being Romanesque details in the abutment of the old (polygonal?) end [8, pp. 231–234], [9, pp. 1–5].

The tower in the western section is the best preserved fragment of the church. Its width at the base is approximately 5.7 × 4.7 m. The lengths of the northern and south-

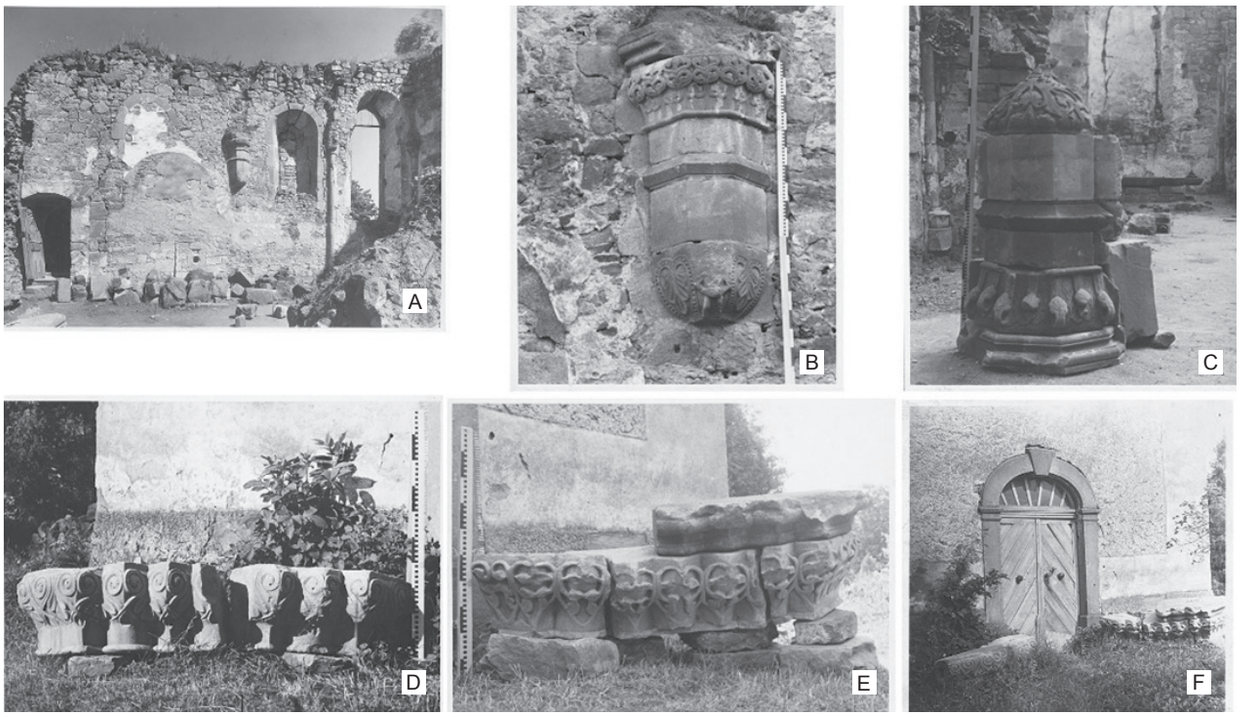

Il. 4. Dokumentacja fotograficzna z badań w latach 1935–1937: A – północna ściana prezbiterium, B – wspornik na ścianie północnej prezbiterium, C – wspornik ze ściany południowej, D – zespół kapiteli portalu, strona lewa, E – zespół kapiteli portalu (strona prawa), F – całość zespołu kapiteli przed portalem wieży (źródło: Instytut Herdera w Marburgu, sygn. 236182, 236221, 236225, 236318, 236256, 236264)

Fig. 4. Photographic documentation from the survey conducted in 1935–1937: A – northern wall of the presbytery, B – corbel on the northern wall of the presbytery, C – corbel from the southern wall, D – group of capitals of the portal, left side, E – group of capitals of the portal (right side), F – complete group of capitals in front of the portal of the tower (source: Herder Institute in Marburg, file no. 236182, 236221, 236225, 236318, 236256, 236264)

według wizytacji kościelnej z 1677 r. wieża uległa zawaleniu, pozostawiając otwór w ścianie zachodniej. Kolejna wizytacja z roku 1687 przyniosła informacje o jej odbudowie i zamurowaniu otworu w ścianie [9, s. 3]. Data „1799" na chorągiewce wieży najpewniej świadczy o renowacji hełmu. Przypuszczalnie wtedy zamurowano okno wschodnie i przekształcono je w dekoracyjną wnękę [9, s. 1–5], [8, s. 231–234]. W 1. połowie XIX w. kościół uległ zniszczeniu i od tego momentu popadał w ruinę. Analiza fotografii archiwalnych wskazuje, że jeszcze w latach 20. i 30. XX w. miał dobrze zachowaną wieżę z hełmem oraz szklenie w oknach. W budowli brakowało dachu oraz sklepień.

Historia badań

Rozpoznanie powierzchniowe ruin kościoła prowadzono w ramach prac nad katalogiem zabytków prowincji śląskiej w końcu XIX w. [10, s. 429, 430]. Zidentyfikowano i udokumentowano fragmenty detalu zachowane *in situ*, przede wszystkim głowice służek, wsporniki i znany ówcześnie fragment portalu [11, tab. 10]. Lutsch datował powstanie obiektu na 2. połowę XIII w. Rozbudowę o zakrystię i kaplicę po południowej stronie prezbiterium umieścił w początku XVII w. (zachowana ówcześnie data na drzwiach wejściowych – 1625). Za barokowe przebudowy uznał wykonanie niszy na zakończeniu prezbiterium oraz przekształcenia okien nawy (wykorzystanie cegieł

ern offsets are respectively 2.8 m and 2.6 m. The walls of the tower were made of sandstone blocks whose color and texture is almost the same as the Romanesque walls. The date of the construction of the tower is unknown. However, according to the inspection report of the church from 1677, the tower collapsed, leaving a hole in the western wall. The next inspection report from 1687 provides information about its reconstruction and the walling up of the hole in the wall [9, p. 3]. The date "1799" on the vane of the tower seems to mark the renovation of the helm. Presumably, the eastern window was walled up at that time and was converted into a decorative recess [9, pp. 1–5], [8, pp. 231–234]. In the 1st half of the 19th century, the church was damaged and it has been turning into a ruin since that moment. The analysis of old photographs indicates that in the 1920s and the 1930s it still had a well preserved tower with a helm and there was glass in the windows. The building did, however, not have its roof or vaults.

The history of research

The surface survey of the ruin of the church was conducted in connection with the work on the register of historic monuments in the Silesian Province at the end of the 19th century [10, p. 429, 430]. The fragments of original details found on the site, including shaft capitals, corbels, and the earlier known fragment of the portal were identified and documented [11, Table 10]. Lutsch dated the con-

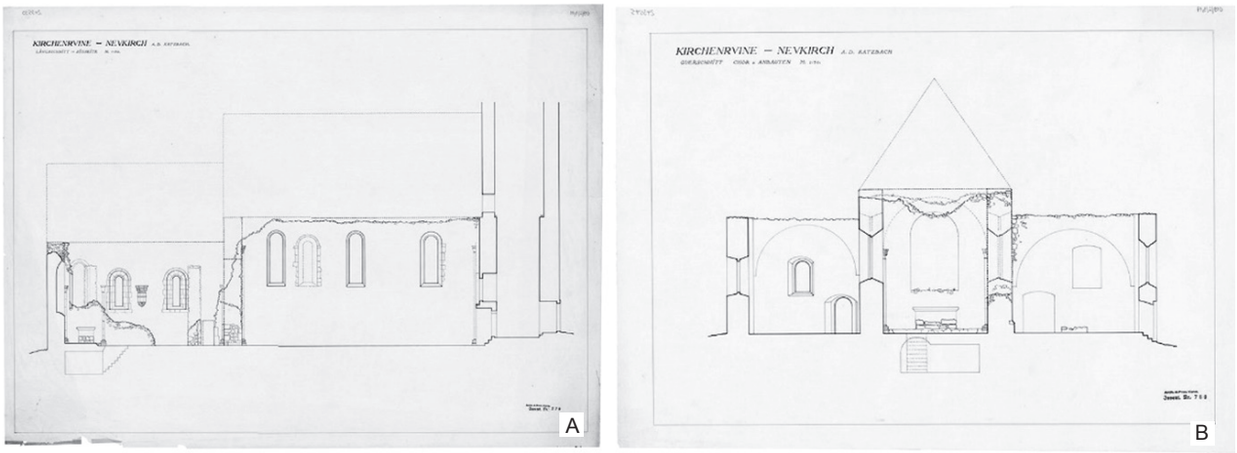

Il. 5. Przekroje wykonane podczas badań niemieckich w latach 1935–1936: A – przekrój podłużny przez kościół w Nowym Kościele, 1935–1936, B – przekrój poprzeczny przez prezbiterium kościoła w Nowym Kościele, 1935–1936 (źródło: Instytut Herdera w Marburgu, sygn. 243539, 243545)

Fig. 5. Sections made during the survey conducted by German scholars in 1935–1936: A – longitudinal section of the church in Nowy Kościół, B – cross section through the presbytery of the church in Nowy Kościół (source: Herder Institute in Marburg, file no. 243539, 243545)

w murze). Zwrócił również uwagę na bogaty detal architektoniczny mający wzorce w zachodnich Niemczech.

Badania o szerszym zakresie prowadzono w latach 1935–1937 z ramienia G. Grundmanna, konserwatora zabytków prowincji śląskiej (il. 4). Ich celem było rozpoznanie ruiny kościoła, w tym określenie lokalizacji oryginalnego detalu oraz przygotowanie do prac konserwatorskich. Dokonano oczyszczenia destruktów, a następnie zestawiono pasujące do siebie elementy detali w celu ich zinwentaryzowania i uzyskania wiedzy na temat artystycznej i historycznej wartości budynku. W planach było przekształcenie jednego z aneksów przy prezbiterium na cele kościelne. Najważniejsze było jednak ukończenie eksploracji budynku, której wyniki miały być opublikowane w specjalnym sprawozdaniu [12, s. 311]. Wykonano rysunki inwentaryzacyjne, rekonstrukcję rzutu oraz załączono projekt adaptacji kaplicy południowej i archiwalne rysunki (il. 5). Prawdopodobnie działania wojenne spowodowały przerwanie inwentaryzacji. Brakuje informacji urzędowych o dalszych losach detalu architektonicznego, który został pozyskany w wyniku prac porządkowych. Dokumentacja fotograficzna i rysunkowa z badań znalazła się w zbiorach Instytutu Herdera w Marburgu[5].

Zbiory Instytutu Herdera dokumentują znacznie lepszy niż obecny stan ruin świątyni w Nowym Kościele. Ściany prezbiterium i nawy głównej były zachowane niemal do pełnej wysokości, oprócz zniszczonego fragmentu południowej ściany prezbiterium i większości północnej ściany nawy. Widoczna była posadzka kościoła oraz kamienny profilowany w formę połowy wałka przymocowanego do większego bloku cokół po zewnętrznej stronie muru. Zaprawy tynkarskie ujawniały istnienie boniowania w zewnętrznych narożach prezbiterium w partii wschodniej. Od wewnętrznej strony tej części założenia znajdowała się półkolista nisza. W północnej ścianie prezbiterium

[5] W zbiorach Instytutu Herdera znajduje się 188 zdjęć i rysunków stanowiących dokumentację z badań w latach 1935–1937.

struction of the main structure to the 2nd half of the 13th century and of the sacristy and the chapel on the southern side of the presbytery to the beginning of the 17th century (the original date on the front door then – 1625). He considered the construction of the recess at the end of the presbytery and the remodeling of the nave windows (use of bricks in the wall) to be Baroque in style. Furthermore, he recognized the rich architectural details following the patterns from the west of Germany.

More extensive research was conducted in 1935–1937 on the initiative of G. Grundmann, the conservation officer in the Silesian Province (Fig. 4). Its objective was to identify the ruin of the church, including the determination of the location of the original details and preparation for conservation work. The destructed elements were cleaned and then the fitting elements were put together for identification and to learn about the artistic as well as historic value of the building. It was planned to transform one of its annexes by the presbytery for church purposes. Most importantly, however, the exploration of the building was completed and its results were supposed to be published in a special report [12, p. 311]. The survey drawings were made, the plan was reconstructed, and the southern chapel conversion design as well as the archival drawings were attached (Fig. 5). The survey stopped most probably because of war. There is no official information about what happened later to the architectural details which were found during the clearing work. The photographic and drawing documentation ended up at the Herder Institute in Marburg[5].

The collection held at the Herder Institute shows a much better condition of the ruin of the church in Nowy Kościół than that from the present day. Almost all original walls of the presbytery and the nave, apart from the damaged fragment of the southern wall of the presbytery and most of the northern wall of the nave, were standing.

[5] There are 188 photographs and drawings at the Institute of Herder documenting the survey conducted in 1935–1937.

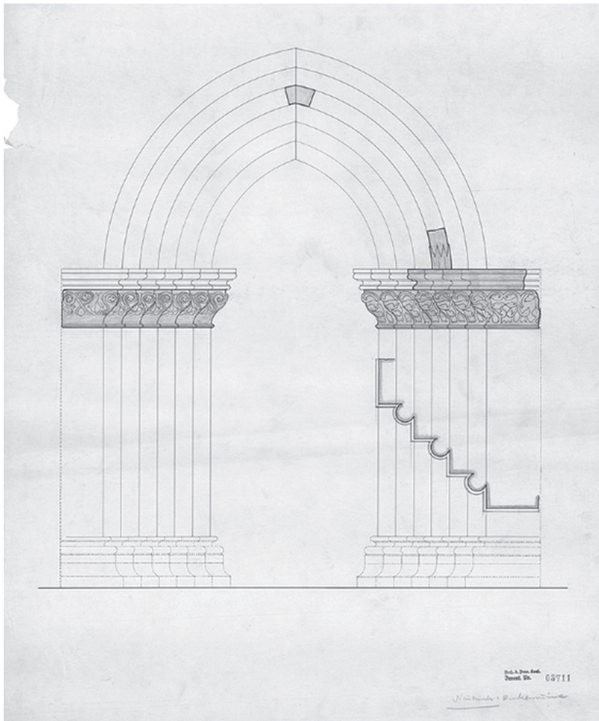

Il. 6. Rekonstrukcja portalu uskokowego
(źródło: Instytut Herdera w Marburgu, sygn. 243551)

Fig. 6. Reconstruction of recessed portal
(source: Herder Institute in Marburg, file no. 243551)

zlokalizowana była służka z bazą, kapitelem i pozostałością spływu sklepienia. W murze znajdowała się konsola, a przejście do kaplicy było w pełni zamurowane. W wejściu przeznaczonym dla duchowieństwa zamontowane były drzwi drewniane. Wieża miała pełną wyprawę tynkarską oraz kompletny barokowy hełm.

Podczas odgruzowywania obiektu udokumentowano m.in. następujące detale:

1) kompletną konsolę pochodzącą ze ściany południowej prezbiterium składającą się z pięciu fragmentów,

2) segmenty żeber jednowklęskowych i dwuwklęskowych,

3) fragmenty dużego portalu uskokowego, w tym kompletne kapitele, których prawe i lewe ościeże różniły się detalem, fragment gzymsu wieńczącego prawy zestaw kapiteli, element startowy wałka archiwolty z wyraźnymi trójkątnymi zaciosami oraz fragment ostrołucznego zwieńczenia wałków archiwolty,

4) niewielki fragment naroża gzymsu,

5) fragment spływu sklepiennego,

6) dwa kapitele kielichowe służek,

7) kapitel służki z liśćmi,

8) segment trzonu służki,

9) dwa elementy zamknięcia okna.

Dokumentacja zawiera szkice przedstawiające rekonstrukcję planu i rozwarstwienie faz budowlanych. Prostokątnemu zamknięciu prezbiterium przypisano pierwotne pochodzenie. Według dokonanej stratygrafii oba portale prowadzące do prezbiterium uznano za należące do fazy gotyckiej, tak samo jak południową przyporę łuku tęczy,

The floor of the church and the stone basecourse with the half bead molding profile attached to a bigger block were visible on the external side of the wall. The plaster mortars demonstrated the presence of rustication on the external corners of the presbytery in the eastern section. There was a semicircular niche on the internal side of that section of the complex. In the northern side of the presbytery, there was a shaft with a base, capital and some remains of the vault. There was a console in the wall and the passage to the chapel was completely walled up. There was a wooden door in the entry for clergy. The whole tower was covered with plaster and it had a complete Baroque helm.

The following details were found during the clearing of the rubble from the complex:

1) complete console from the southern wall of the presbytery composed of five fragments,

2) segments of ribs with single and double hollow moldings,

3) fragments of a big recessed portal, including complete capitals whose right and left jambs had different details, a fragment of cornice from the right set of capitals, the first element of the archivolt shaft with clear triangular grooves and a fragment of pointed archivolt shafts,

4) a small fragment of cornice corner,

5) a fragment of a vault scroll,

6) two bell-shaped capitals of shafts,

7) a capital of a pier shaft with leaves,

8) a segment of a shaft of a pier shaft,

9) two elements of a window head.

The documentation includes sketches presenting the reconstruction of the plan and individual construction stages. The rectangular end of the presbytery was considered to be original. According to the performed stratigraphy, both portals going to the presbytery, as well as the southern buttress of the rood arch, the remodeling of the jambs, the walling-up of the windows and introduction of a semicircular niche in the eastern wall of the presbytery, were considered to be from the Gothic period. The construction stage, which was later called the extension, included both chapels and the passages to the presbytery with the northern buttress of the rood arch. The construction of the tower connected with the wall was dated to 1799. The fragments of the basecourse in the southern section of the Romanesque construction stage were also marked. Furthermore, a drawing reconstruction was made of the recessed portal with the original details which were found. According to the sketch, the portal had seven recesses, capitals decorated with floral motifs, crowning cornices, pointed archivolt and bases (Fig. 6). The prewar state of knowledge about the structure in Nowy Kościół was summarized by Tintelnot [13].

After the war, the structure in Nowy Kościół underwent conservation in 1953 and 1959[6]. Just like the prewar scholars, Świechowski reconstructed the church in the collective publication on Romanesque architecture in Silesia with a rectangular-ended presbytery with a sexpar-

[6] The information about the conservation comes from the White Book of the structure (Archives at the Regional Office for Protection of Historic Monuments in Legnica) [14].

przekształcenie ościeży i zamurowanie okien oraz wprowadzenie półkolistej niszy we wschodniej ścianie prezbiterium. Do fazy budowlanej nazwanej późniejszą rozbudową włączały się obie kaplice i dojścia do prezbiterium wraz z północną przyporą łuku tęczy. Budowę wieży wraz z przewiązaniem w murze datowano na 1799 r. Zaznaczono także fragmenty cokołu w południowej części romańskiego etapu budowlanego. Wykonano też rekonstrukcję rysunkową uskokowego portalu z zaznaczonymi znalezionymi detalami. Według szkicu portal miał siedem uskoków, kapitele dekorowane wiciami roślinnymi, gzymsy wieńczące, ostrołuczną archiwoltę oraz bazy (il. 6). Przedwojenny stan wiedzy o budowli w Nowym Kościele podsumował Tintelnot [13].

Po wojnie obiekt w Nowym Kościele podlegał konserwacji w 1953 i 1959 r.[6] Świechowski w zbiorczym tomie dotyczącym romańskiej architektury na Śląsku, podobnie jak badacze przedwojenni, zrekonstruował kościół z prostokątnie zamkniętym prezbiterium sklepionym sześciodzielnie, co wpłynęło na opóźnienie datowania do lat 40.–50. XIII w. [15, s. 50][7]. W opracowaniu uwzględniającym wyniki badań prowadzonych na terenie kościoła swój pogląd na temat pierwotnej formy i dalszych przebudów przedstawił Kozaczewski [16], [17, s. 1–5]. Na podstawie rozpoznania obiektu zrekonstruował pierwotne założenie jako budowlę składającą się z wydłużonej nawy, wieży zachodniej z emporą oraz prezbiterium zakończonego wieloboczną apsydą tej samej szerokości. Ściany obiektu spoczywające na fundamencie z profilowanym cokołem kamiennym miały być zwieńczone niezachowanym gzymsem. Zdekompletowany portal uskokowy badacz lokował w ścianie północnej. Przypisał sklepienia krzyżowo-żebrowe całemu wnętrzu. Wspominając datę 1677 r., związał ją z rozbiórką sklepienia w nawie i wprowadzeniem stropu. W dolnej części wieży miało się znajdować niewielkie pomieszczenie, a nad nim empora otwierająca się na całej szerokości na nawę. Datę wzniesienia kościoła określił na 1. ćwierć lub początek 2. ćwierci XIII w., wspominając wzmiankę źródłową z 1228 r. oraz detal i dyspozycję przestrzenną.

Podczas badań rozpoznano liczne fragmenty detalu, m.in. fragmenty portalu uskokowego z kolumienkami, głowice służek i segmenty kamiennych żeber. W ścianie zachodniej Kozaczewski zarejestrował uskok w murze w środkowej części biegnący od wysokości 2,5 m w górę, którego szerokość odpowiadała wewnętrznej szerokości wieży, oraz otwór prowadzący na chór muzyczny. Opisał także zamurowanie otworu w ścianie wieży, co wiązał z obecnością empory w jej wnętrzu.

Kolejne badania w Nowym Kościele, których celem było uchwycenie faz rozwojowych obiektu i ustalenie formy pierwotnego późnoromańskiego założenia, prowadzili Lasota i Rozpędowski [18, s. 206, 207]. Pierwotną formę zrekonstruowano jako jednonawowy kościół bez

[6] Informacje o konserwacji pochodzą z karty białej obiektu (Archiwum WUOZ w Legnicy) [14].

[7] Zwrócił także uwagę na znaki kamieniarskie w formie krzyża greckiego laskowanego i litery „Z" występujące na ciosach rozglifienia okien. Znaków kamieniarskich nie udało się stwierdzić na fragmentach detalu.

tite vault, which affected its later dating to the 1240s–1250s [15, p. 50][7]. Kozaczewski presented his opinion on the original form and the subsequent remodeling of the church in a publication which took into account the results of studies conducted on the premises of the church [16], [17, pp. 1–5]. He reconstructed the original building on the basis of the identification of the structure as a structure composed of an oblong nave, a western tower and a presbytery with a polygonal apse of the same width. The walls of the structure built on the foundations with a profiled stone basecourse were supposed to be crowned with a cornice. The scholar located the recessed portal with missing elements in the northern wall. He assumed the whole interior had ribbed vaults. When mentioning the year 1677, he connected it with the demolition of the vault in the nave and the construction of a ceiling. In the lower section of the tower, he placed a small room and a gallery across the whole nave above it. He dated the construction of the church to the 1st quarter or the beginning of the 2nd quarter of the 13th century, mentioning the source note from 1228 as well as the details and the space design.

Numerous fragments of architectural details, such as some pieces of the recessed portal with colonnettes, capitals of shafts and some segments of stone ribs, were identified during the survey. Kozaczewski detected an offset in the middle section of the western wall going from the level of 2.5 m upwards; its width corresponded to the internal width of the tower and an opening going to the music gallery. Furthermore, he described an aperture walled up in the wall of the tower, which he connected with the presence of the gallery inside it.

Lasota and Rozpędowski conducted further research in Nowy Kościół whose objective was to identify the stages of the structure development as well as to determine the form of the original late Romanesque building [18, p. 206, 207]. The original form was reconstructed as a single-nave church without the tower with a separate polygonal-ended presbytery from the east. Random archeological digs identified the presence of an early medieval skeleton cemetery which was located in that place from the 12th century to the 1st quarter of the 13th century (till 1228).

In spite of all the work that was conducted, it was not possible to determine more precisely the date of the building construction. After analyzing the style of available details, Rozpędowski concluded that it can be dated to the early Gothic period and consequently he moved the moment of its construction to the middle of the 13th century [8]. Furthermore, he stressed the similarity between its vault ribs to those in St Mary's Church in Legnica. In order to confirm the presence of an earlier settlement, he pointed to the cemetery which would be used by that very settlement. He suggested also that an earlier church of unknown form might have existed in that area [8, p. 232][8]. He relied

[7] Furthermore, he noticed the stonecutters' markings in the form of a mullioned Greek cross and the letter "Z" on the splayed stones of the windows. The stonecutters' markings were not detected on the fragments of architectural details.

[8] The presence of an early medieval cemetery does not determine the presence of an older church – compare Wachowski [19].

wieży, z wydzielonym od wschodu poligonalnie zakończonym prezbiterium. W sondażowych badaniach archeologicznych stwierdzono istnienie wczesnośredniowiecznego cmentarza szkieletowego, który znajdował się w tym miejscu od XII w. do 1. ćwierci XIII w. (do 1228).

Pomimo przeprowadzonych prac nie doszło do uściślenia daty powstania budowli. Po analizie stylowej dostępnego detalu Rozpędowski stwierdził, że można go datować na wczesny gotyk i tym samym przesunął moment powstania na połowę XIII w. [8]. Podkreślił także podobieństwo żeber sklepiennych do żeber występujących w romańskiej świątyni pw. NMP w Legnicy. Jako potwierdzenie występowania wcześniejszej osady wskazał odkryty cmentarz, który miałby służyć właśnie temu osiedlu. Zasugerował także możliwość istnienia na tym terenie wcześniejszego kościoła o nieznanej formie [8, s. 232][8]. Powołując się na względy konstrukcyjne (9-metrowa rozpiętość nawy), argumentował brak możliwości pierwotnego jej przesklepienia. Opisał proces wzmacniania gurtów rozpieranych przez łuk tęczy za pomocą skarpy oraz ściany kaplicy północnej – miał on przebiegać w średniowieczu, może jeszcze u progu XVI w. Przypisał znalezione późnogotyckie fragmenty żeber sklepiennych pochodzących prawdopodobnie ze sklepienia sieciowego do północnej kaplicy.

Podstawowe problemy badawcze – dyskusja

Stan wiedzy na temat świątyni w Nowym Kościele istotnie poszerzają odkryte w zbiorach Instytutu Herdera materiały z badań terenowych przeprowadzonych w latach 1935–1937. Źródło to nie było znane żadnemu z autorów późniejszych prac poświęconych Nowemu Kościołowi. Jego analiza pozwala dokonać próby rewizji niektórych zaproponowanych przez polskich naukowców ustaleń oraz odniesienia się do nierozwiązanych do tej pory problemów.

W oparciu zarówno o rysunek rekonstrukcji rzutu oraz zdjęcia prezbiterium z badań przedwojennych, jak i wizję lokalną należy uznać, że hipoteza o wielobocznym zakończeniu prezbiterium, przyjęta *a priori* jako jedyny możliwy wariant [8, s. 232], [9, s. 2], wymaga ponownej weryfikacji. Opiera się ona na zauważonym przez Kozaczewskiego załamaniu cokołu i ściany do wysokości około 2 m z jednej strony prezbiterium oraz na ustawieniu bazy i głowicy służki na siecznej kąta (il. 8). Wydaje się jednak, że nie są to wystarczające przesłanki do stwierdzenia z całą pewnością, że prezbiterium było pierwotnie zakończone wielobocznie. Warto dodać, że takie rozwiązanie w formie niewyodrębnionej apsydy właściwie w regionie nie występuje w kościołach z tego okresu[9]. Za istnieniem pierwotnego prostego zamknięcia prezbiterium przemawiają służki umieszczone w narożach prezbiterium, które musiałyby zostać przeniesione, gdyby zakończenie miało być przebudowane (a w dodatku nie pasowałyby do kąta prostego). Mury pierwotnej i rzekomo przebudowanej części prezbiterium są do siebie łudząco podobne pod względem budulca, niemniej nie spo-

[8] Istnienie wczesnośredniowiecznego cmentarza nie determinuje obecności starszego kościoła – por. Wachowski [19].

[9] Analogiczne rozwiązania występują w wiejskich kościołach parafialnych Saksonii, ale często są one wynikiem późniejszych przekształceń.

on the structural reasons (its 9-meter wide nave) and argued that originally it could not have been vaulted. He described the process of reinforcing the transverse arches stretched by the rood arch with the use of a buttress and the wall of the northern chapel – it was supposed to take place in the Middle Ages or maybe even on the eve of the 16th century. He assigned the late medieval fragments of the vault ribs, most probably from the net vault, to the northern chapel.

The basic research problems – discussion

The state of knowledge about the church in Nowy Kościół has been significantly broadened by the discovery of the materials at the Herder Institute from the field studies conducted in 1935–1937. This source was unknown to any of the authors of later publications dedicated to Nowy Kościół. With its analysis, some of the findings put forward by Polish scholars could be reviewed and the problems which have not been resolved so far could be addressed.

Based on the reconstruction plan drawing as well as the photograph of the presbytery from prewar survey and the site visit, the hypothesis of a polygonal end of the presbytery, assumed *a priori* to be the only possible variant [8, p. 232], [9, p. 2], should be considered worth reviewing. It is based on tilt of the basecourse and the wall detected by Kozaczewski up the level of around 2 m on one side of the presbytery and on the placement of the base and the capital of the shaft on the secant of an angle (Fig. 8). It seems, however, that these are insufficient reasons to definitely claim that the presbytery was originally polygonal-ended. It should be added that such a solution in the form without a separate apse is practically absent in the churches from that period[9]. The hypothesis that the presbytery was originally square-ended can be supported by the shafts located in the corners of the presbytery which would have had to be moved if the end had had to be remodeled (and additionally they would not have fitted in the right angle). The walls of the original and supposedly remodeled part of the presbytery seem to look identical in respect of building material, however, it is impossible to determine without a detailed analysis of mortars whether they were built at the same time. The issue of the end of the presbytery remains then unresolved until studied further.

The presence of the tower with a gallery in the first stage of the construction of the church also remains unclear. The rebuilt sections visible on the internal side of the western wall of the nave prove that there was a gallery in the nave in the final stage of the operation of the church, however, the remodelings from the 17th and the 18th century contributed to the attrition of the original design and at present it is impossible to determine whether the tower with a gallery could have been present already in the 13th century. German scholars, just like Rozpędowski, noticed

[9] Similar solutions were employed in village parish churches in Saxony but they often resulted from later transformations.

sób ocenić bez szczegółowej analizy zapraw, czy zostały wzniesione w tym samym czasie. Kwestia zakończenia prezbiterium pozostaje zatem problemem dalszych studiów.

Niejasne jest również istnienie wieży, a wraz z nią empory, w pierwszej fazie budowy kościoła. Przemurowania widoczne po wewnętrznej stronie zachodniej ściany nawy dowodzą, że w końcowej fazie funkcjonowania kościoła istniała w nawie empora, natomiast przebudowy z XVII i XVIII w. zatarły pierwotne rozwiązanie i przy obecnym stanie wiedzy nie jest możliwe stwierdzenie, czy wieża z emporą mogła istnieć już w XIII w. Niemieccy badacze, podobnie jak Rozpędowski, widzieli w zachodniej części nawy przewiązanie murów romańskich z nowożytnymi. Sytuują je oni jednak przy samej wieży, w przeciwieństwie do Rozpędowskiego, który nowożytne mury widział na całej fasadzie zachodniej i w jej narożach [8, s. 233]. Dokładne rozwarstwienie murów możliwe byłoby przy zbadaniu zapraw w charakterystycznych fragmentach ścian.

Kolejnym problemem wartym rozstrzygnięcia jest pierwotna lokalizacja głównego portalu kościoła. Mógł on być umieszczony w fasadzie zachodniej lub w niezachowanej do dzisiaj ścianie północnej. Na jego pierwotny wygląd nowe światło rzucają zbiory z Instytutu Herdera. Znaleziono i uwieczniono na fotografiach wszystkie kapitele portalu, fragment gzymsu oraz fragmenty łuku archiwolty. Dopasowanie istniejących detali pozwoliło niemieckim badaczom na zrekonstruowanie jego wyglądu w postaci okazałego siedmiouskokowego portalu (co diametralnie różni się od rekonstrukcji portalu o dwóch uskokach proponowanej na wystawie w Muzeum Architektury we Wrocławiu)[10].

Detal architektoniczny z Nowego Kościoła w zbiorach Muzeum Architektury we Wrocławiu

Detale z Nowego Kościoła pochodzące z badań z lat 1935–1937 w części zostały przewiezione do Wrocławia, w części pozostawione na miejscu. Wybrane znalazły się w zbiorach Muzeum Architektury (il. 7, 8). Również w wyniku badań powojennych pozyskano elementy detalu, które zachowały się in situ w murach świątyni. Stały się one podstawą do rekonstrukcji na ekspozycji pierwotnej formy portalu. Dzięki dokumentacji odnalezionej w Instytucie Herdera wiadomo, że rekonstrukcja ta jest błędna, a pierwotna forma portalu była daleko bardziej rozbudowana[11]. W magazynie Muzeum Architektury zgromadzono także trzy detale znalezione przypadkowo w studni na dziedzińcu Muzeum Archeologicznego we Wrocławiu podczas prac budowlanych prowadzonych w 2008 r.[12] Pierwszym detalem jest fragment kapitelu dużego portalu składający się z trzech modułów. Drugi

[10] Znajomość ikonografii z niemieckich badań pozwoli w przyszłości lepiej usystematyzować detale zgromadzone w Muzeum Architektury oraz określić, jaki procent znanego badaczom zespołu uległ rozproszeniu.

[11] Rekonstrukcję podważała już Kozaczewska-Golasz [6, s. 347–349].

[12] Za udzielone informacje i udostępnienie detalu do badań autorzy składają podziękowania pracownikom Muzeum Architektury, w szczególności Pani Agnieszce Goli.

the connection between the Romanesque walls and the early modern walls in the western part of the nave. They locate it, however, unlike Rozpędowski who saw the early modern walls on the whole western facade and in its corners, right by the tower [8, p. 233]. A detailed analysis of the layers of the walls would be possible after examining the mortars in some specific parts of the walls.

Another problem worth determining is the original location of the main portal of the church. It might have been located in the western facade or in the northern wall which no longer exists. Some new light has been shed on its original form by the collection from the Herder Institute. All capitals of the portal, fragments of the cornice, and fragments of the archivolt arch were found and photographed. After German scholars matched the existing details, they could reconstruct its form as a stately portal with seven recesses (which greatly differs from thereconstruction of the portal with two recesses as suggested at the exhibition in the Museum of Architecture in Wrocław)[10].

Architectural details from Nowy Kościół at the Museum of Architecture in Wrocław

Some of the architectural details from Nowy Kościół identified during the survey conducted in 1935–1937 were brought to Wrocław and some of them were left on the site. The selected ones ended up in the Museum of Architecture (Fig. 7, 8). Some other original elements of architectural details were also identified as a result of the postwar survey of the church walls *in situ*. They provide the basis for the exhibited reconstruction of the original form of the portal. According to the documentation found at the Herder Institute it is obvious that the reconstruction is erroneous and the original form of the portal was much more elaborate[11]. Furthermore, there are three other architectural details in the storage of the Museum of Architecture which were found by accident in the water well in the yard of the Museum of Archeology in Wrocław during construction work conducted there in 2008[12]. The first of them is a fragment of a capital of a big portal composed of three modules. The second fragment comes from the southern console and it is a polygonal capital with an ornament in the form of buds. The third piece comes from the capital of a portal. It should be assumed on the basis of original documentation that the collection held at the Museum of Architecture is incomplete. It includes the following elements: lower fragment of the console from the northern wall of the presbytery, two fragments of a group of capitals of the right jamb of the main portal and a frag-

[10] The knowledge of iconography from German research shall make it possible in the future to better classify the architectural details collected at the Museum of Architecture and determine what percentage of the complex known to the scholars has been dispersed.

[11] The reconstruction was already questioned by Kozaczewska-Golasz [6, pp. 347–349].

[12] The authors of the paper would like to thank the workers of the Museum of Architecture, especially Ms. Agnieszka Gola, for the information provided and access to study the detail.

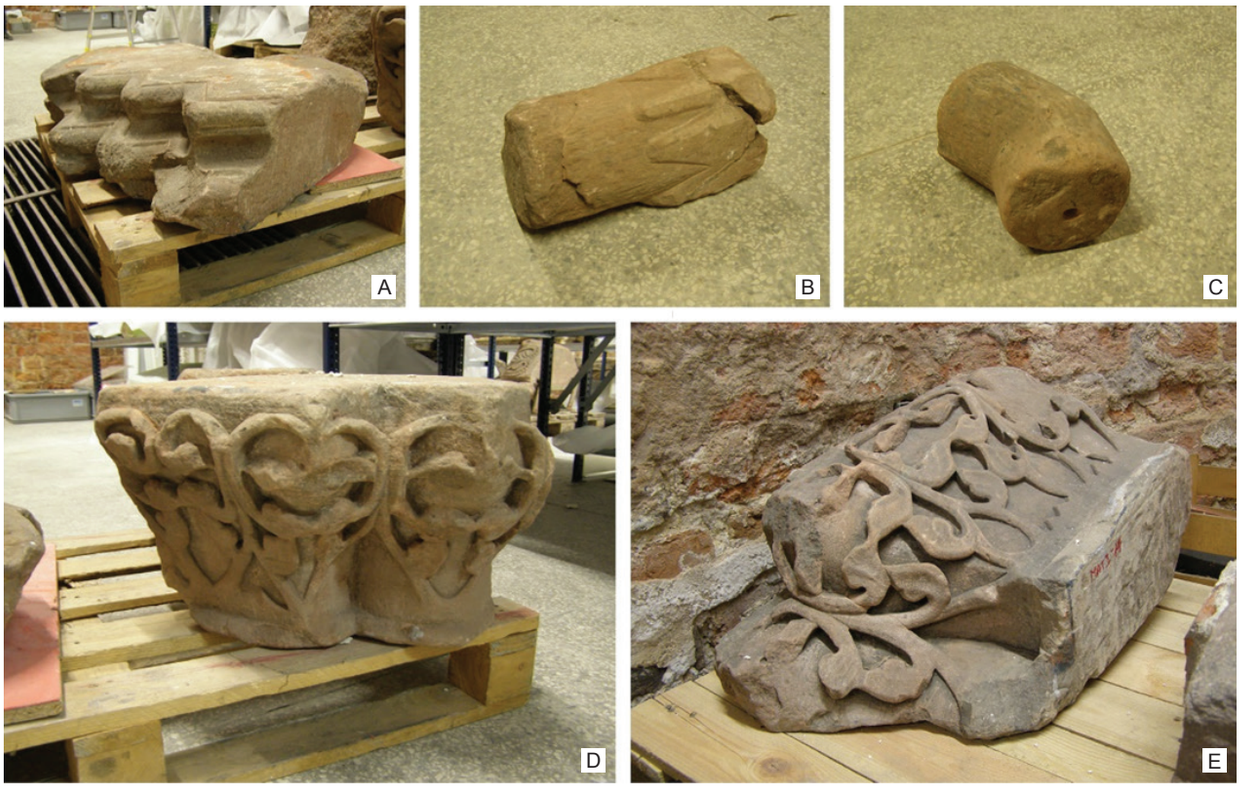

Il. 7. Detale z Nowego Kościoła w zbiorach Muzeum Architektury we Wrocławiu:
A – fragment gzymsu, B – wałek archiwolty, C – wałek archiwolty z załamaniem, D, E – fragmenty zespołu kapiteli (fot. P. Rębisz)

Fig. 7. Architectural details from Nowy Kościół at the Museum of Architecture in Wrocław:
A – fragment of cornice, B – archivolt bead molding, C – archivolt bead molding from the center of the pointed arch,
D, E – fragments of the group of capitals (photo by P. Rębisz)

fragment pochodzi z południowej konsoli i jest to wieloboczny kapitel z ornamentem w postaci pączków. Trzeci detal pochodzi z kapitelu portalu. Na podstawie zachowanej dokumentacji archiwalnej należy uznać, że zgromadzony obecnie w Muzeum Architektury zbiór jest niepełny. Obejmuje następujące elementy: dolny fragment konsoli z północnej ściany prezbiterium, dwa fragmenty zespołu kapiteli prawego ościeża głównego portalu oraz fragment gzymsu nad nim (błędnie opisywany dotychczas jako fragment bazy), pięć fragmentów wałków archiwolty (w tym wałka u podstawy i wałka wieńczącego), dwa kapitele kielichowe służek, fragmenty żeber sklepiennych i wymienione wcześniej detale odnalezione w 2008 r., przechowywane w magazynie. W zestawieniu ze stanem przedwojennym brakuje większych fragmentów obu konsoli z prezbiterium, pojedynczych fragmentów zespołów kapiteli obu ościeży głównego portalu (jednego spośród dwóch z lewego, części jednego spośród trzech z prawego), jednego kapitelu służki, elementów towarzyszących dwóm kapitelom służek (spływu sklepienia, gzymsów wieńczących, segmentów służek, fragmentu bazy) oraz wielu innych elementów.

Detal z Nowego Kościoła na tle porównawczym

Świątynia w Nowym Kościele zasługuje na szczególną uwagę ze względu na swoją formę i rozwiązanie przestrzenne, które wiążą z kręgiem architektury Bawarii

ment of the cornice above it (incorrectly described previously as a fragment of the base), five fragments of bead molding of the archivolt (including bead molding from the base and the crowning bead molding), two bell-shaped capitals of the shafts, fragments of vault ribs and some earlier mentioned details found in 2008 kept in the storage. Compared to the prewar collection, what is missing is the bigger fragments of both consoles from the presbytery, some fragments of the group of capitals from both jambs of the main portal (fragment of one of two capitals from the left jamb, a piece of fragment of three capitals from the right jamb), one capital of the shaft, elements from the two capitals of the shafts (vault scroll, crowning cornices, segments of the shafts, fragment of the base) and many other elements.

Architectural details from Nowy Kościół in comparison with other designs

The church in Nowy Kościół is worth special attention due to its form, architectural details, and space design which all are connected with the architecture in Bavaria and Saxony. These facts indicate that the sources of the origin of the church should be looked for in one of the workshops operating in Silesia which was commissioned to execute showpiece ducal investments. This must have resulted in some similar projects in Lower Silesia, e.g. in

Il. 8. Detale z Nowego Kościoła w zbiorach Muzeum Architektury we Wrocławiu:
A, B – fragmenty zespołu kapiteli portalu, C, D – kapitele służek, E – fragment wspornika ze ściany północnej prezbiterium, F – fragment wspornika ze ściany południowej prezbiterium (fot. P. Rębisz)

Fig. 8. Architectural details from Nowy Kościół at the Museum of Architecture in Wrocław:
A, B – fragments of the group of capitals of the portal, C, D – capitals of the shafts, E – fragment of the corbel from the northern wall of the presbytery, F – fragments of the corbel from the southern wall of the presbytery (photo by P. Rębisz)

i Saksonii. Fakty te nakazują szukać źródeł powstania świątyni wśród jednego z warsztatów działających na Śląsku, realizujących pokazowe inwestycje książęce. Nie pozostawałoby to bez analogii na terenie Dolnego Śląska, np. w podobnie datowanym kościele św. Idziego we Wrocławiu, w którego przypadku forma detalu każe łączyć go bezpośrednio z warsztatem trzebnicko-legnickim [20], [21, s. 633–637].

Bryła kościoła składająca się z jednonawowego korpusu oraz prezbiterium zakończonego wielobocznie (jak interpretowali je Kozaczewski i Rozpędowski) byłaby wyrazem bardzo wczesnej adaptacji motywów gotyckich przenikających na tereny niemieckie z regionów północnej Francji. Kościoły o podobnym rzucie znajdują się w południowej i wschodniej Bawarii, np. kościół pw. Trzech Króli i św. Mateusza w Stamsried wzniesiony z ciosów kamiennych na początku XIII w. czy kościół św. Jana w Hadorfie. W Saksonii świątynie o podobnym zakończeniu występują w okolicach Halle oraz Lipska, m.in. w Trebnitz, Kleingörschen czy w Teicha (św. Maurycjusza). Na Dolnym Śląsku najlepszymi analogiami do wielobocznego zakończenia prezbiterium w Nowym Kościele, pomimo obniżonej względem prezbiterium wysokości apsydy, są prezbiteria kościołów w Gościszowie i Konradowie[13]. Wypada stwierdzić, że o ile rozwiązanie bryłowe jest nowatorskie na tle kościołów dolnośląskich z analogicznego okresu, o tyle w odniesieniu do kręgu południowo- i wschodnioniemieckiego jest już częściej spotykane.

St Giles's Church in Wrocław, dated to about the same period, where the form of architectural details indicates that it should be connected directly to the workshops in Trzebnica and Legnica [20], [21, pp. 633–637].

The form of the church, encompassing its single-nave main body and the polygonal-ended presbytery (as interpreted by Kozaczewski and Rozpędowski), would be an expression of a very early adaptation of Gothic motifs spreading to Germany from the area of northern France. There are churches with similar plans in southern and eastern Bavaria e.g. the Church of the Three Kings and St Matthew's Church in Stamsried made of stone blocks at the beginning of the 13th century or St John's Church in Hadorf. In Saxony, there are churches with similar ends in the area of Halle and Leipzig, e.g. in Trebnitz, Kleingörschen or in Teicha (St Maurice's Church). The best examples of designs similar to the polygonal-ended presbytery in Nowy Kościół in Lower Silesia, despite their height is lower than that of the presbytery apse, include the presbyteries of the church in Gościszów and Konradów[13]. It should be noted that although the design of the form is innovative in comparison to the churches in Lower Silesia from the same period, it is still more popular in the south and east of Germany.

The architectural details of the church are truly exquisite. In the light of new materials from the Herder Institute in Marburg, the pointed portal in the entrance should be considered to be one of the bigger ones in Silesia from

[13] Niewykluczone, że w tym przypadku mamy do czynienia ze wzorowaniem się na rozwiązaniu z Nowego Kościoła.

[13] It is possible that this is the case of following the solution employed in Nowy Kościół.

Detal kościoła jest niezwykle bogaty. Ostrołuczny portal wejściowy, w świetle nowych materiałów pochodzących z Instytutu Herdera w Marburgu, należy traktować jako jeden z większych na Śląsku pochodzących z tego okresu. W sposobie kompozycji przypomina portale z kościołów w Trzebnicy, Złotoryi, Świerzawie czy kaplicy zamkowej w Legnicy [6, s. 172–175, 205–210, 432–437], [22, s. 331]. Poza Śląskiem znajduje on swoje analogie na terenach bawarsko-saskich oraz w Czechach. Podobne rozwiązanie istnieje również w imponującym portalu opactwa cysterskiego w czeskim Predklasteři. Zróżnicowanie kapiteli było stosowane na terenach niemieckich np. w katedrze w Bambergu [23, s. 5–20] czy portalu kapitularza klasztoru w Altzella[14]. Na terenie Rzeszy można odnaleźć zbliżone stylistycznie motywy roślinne w kapitelach krużganka w katedrze w Magdeburgu.

Zespół kielichowo-kostkowych głowic służek wykazuje podobieństwo z licznymi przykładami na terenie Niemiec. Z bawarskich przykładów można wymienić zespół kapiteli w klasztorze św. św. Piotra i Aleksandra w Aschaffenburgu, kapitele ślepych arkad w kościele klasztornym w Ebrach, kapitele portalu kościoła w Heilbronnie. W Saksonii kapitele kościoła Najświętszej Marii Panny we Freyburgu oraz kapitele najstarszej części katedry w Naumburgu [24, s. 427]. Kapitele tego typu występują też w wielu fundacjach cysterskich m.in. w kaplicy opackiej klasztoru w Pforcie, w Sulejowie (kolumna kapitularza) i Lubiążu, a także w refektarzu klasztoru w Jerichow.

Bazy służek kościoła w Nowym Kościele są elementem dość postępowym. Służki spoczywają na bazach talerzowych opartych na wielobocznej podstawie. Talerze wychodzą poza obręb podstawy i w tychże miejscach podparte są odwróconymi liliami lub małymi prostokątno-trapezowymi konsolkami. Poza granicami Śląska podobne rozwiązania występują w portalu cysterskiego opactwa w czeskim Predklasteři i klasztoru w Pforcie[15]. Najbliższe geograficznie analogie, chociaż datowane później, to bazy służek w prezbiterium katedry wrocławskiej oraz bazy kolumn portalu kościoła w Starym Zamku [16, s. 58][16].

W części prezbiterialnej występowały dwie potężne wieloboczne konsole wspierające żebra sklepienia. Podobne wsporniki zastosowano w praskim klasztorze klarysek i w cysterskim klasztorze Villers-la-Ville w Walonii. Spodnia część jednej z nich ozdobiona była centralnie umiejscowioną postacią ludzką i motywem odwróconego sześcioliścia okolonego taśmą z guzkami, po obu stro-

that period. Its composition resembles the portals from the churches in Trzebnica, Złotoryja, Świerzawa or the castle chapel in Legnica [6, pp. 172–175, 205–210, 432–437], [22, p. 331]. Outside of Silesia, analogous designs can be found in Bavaria and Saxony as well as in Bohemia. There is a similar design also in the impressive portal of the Cistercian Abbey in Predklasteři. Varied capitals were used in Germany, e.g. in the cathedral in Bamberg [23, pp. 5–20] or the portal of the chapter house in the monastery in Altzella[14]. Some similar floral motifs can be found in the capitals of the cloisters in the cathedral in Magdeburg in the area of the Reich.

The group of bell-and-cube-shaped capitals of the shafts shows resemblance to numerous examples in Germany. Some examples in Bavaria include a group of capitals in the monastery of SS. Peter and Alexander in Aschaffenburg, the capitals of blind arcades in the monastic church in Ebrach or the capitals of the portal of the church in Heilbronn. In Saxony, the capitals of St Mary's Church in Freyburg and the capitals of the oldest part of the Naumburg Cathedral [24, p. 427]. This type of capitals are also present in many Cistercian foundations, such as the chapel in the Pforta monastery, in Sulejów (chapter house column) and Lubiąż as well as the refectory of the monastery in Jerichow.

The bases of the shafts in the church in Nowy Kościół are a fairly innovative element. The shafts are placed on plates supported by polygonal bases. The plates extend the area of the base and in those places they are supported by inverted lilacs or small rectangular-trapezoidal consoles. Outside of Silesia, similar solutions can be found in the portal of the Cistercian abbey in Predklasteři and in the Pforta monastery[15]. The geographically closest analogies, though dated to a later period, include the bases of the shafts in the presbytery of the cathedral in Wrocław and the bases of the columns in the portal of the church in Stary Zamek [16, p. 58][16].

There were two massive polygonal consoles supporting the vault ribs in the presbytery. Similar corbels were used in Prague in the convent of the Clarisses and in the Villers-la-Ville Cistercian abbey in Wallonia. The lower part of one of them was decorated with a centrally located human figure with a motif of an inverted sexfoil surrounded by a band with studs on both sides of the figure. Virtually identical motifs of leaves can be found in the similarly placed consoles in the church in Freyburg. The

[14] Portal z Altzella datowany na mniej więcej 1220 r., obecnie przeniesiony i umieszczony jako portal południowy kościoła miejskiego w Nossen. Klasztor w Altzella, podobnie jak klasztor w Lubiążu, był filią klasztoru w Pforcie.

[15] Wieloboczne bazy filarów wystąpiły w refektarzu klasztoru w Maulbronn (ok. 1225). W tym samym pomieszczeniu żebra sklepienne opatrzono motywem diamencików, podobnym do dekoracji północnego portalu w Nowym Kościele.

[16] Kozaczewski zwrócił uwagę na występowanie podobnych znaków kamieniarskich w tych trzech budowlach oraz na podobieństwa przekroju żeber znalezionych w Nowym Kościele i żeber sklepiennych w obejściu katedry [16, s. 59]. Znaki kamieniarskie z Nowego Kościoła należały do najprostszych form i stwierdzono je na ciosach, a nie fragmentach detalu.

[14] The portal from Altzella dated to around 1220 has been moved and placed as the southern portal in the city church in Nossen. The monastery in Altzella, just like the monastery in Lubiąż, was a branch of the Pforta monastery.

[15] The polygonal bases of the piers were employed in the refectory of the monastery in Maulbronn (cir. 1225). The vault ribs in the same room were decorated with the motif of little diamonds similar to the decorations of the northern portal in Nowy Kościół.

[16] Kozaczewski noticed the presence of similar stonecutters' markings in the three buildings and the similarity of the section of the ribs found in Nowy Kościół as well as the vault ribs in the ambulatory of the cathedral [16, p. 59]. The stonecutters' markings from Nowy Kościół had the most simple forms and they were found on stone blocks and not on the fragments of architectural details.

nach postaci. Niemalże identyczne motywy liści można odnaleźć na podobnie umieszczonych konsolach kościoła we Freyburgu. Głowica drugiej konsoli zdobiona była motywem mocno spłaszczonych pączków kwiatowych występujących również w katedrze w Bambergu i nieco później w klasztorze klarysek w Pradze.

Wnioski

Przytoczone powyżej analogie sugerują, że zespół detalu z Nowego Kościoła wpisuje się w trendy stylistyczne architektury Europy Centralnej funkcjonujące w 1. połowie XIII w. Powiązania z Trzebnicą, cysterskim chórem katedry we Wrocławiu czy cysterskimi klasztorami w Niemczech wskazują na warsztat z tego właśnie kręgu. Geograficzne rozmieszczenie większości analogii sugeruje jako źródła form stylistycznych tereny południowo- i wschodnioniemieckie, skąd właśnie wywodził się najbardziej płodny i prestiżowy warsztat działający na Śląsku w 1. połowie XIII w., tzw. warsztat trzebnicko-legnicki, z którego kręgiem wspomniane wcześniej bogactwo detalu nakazuje łączyć budowlę w Nowym Kościele. Zastosowany w przypadku tej realizacji asortyment form jest jednak uboższy aniżeli rozwiązania znane z Legnicy czy Trzebnicy, co związane jest zapewne z wiejskim charakterem fundacji. Ponowna analiza źródeł pisanych pozwala uściślić czas założenia parafii i rozpoczęcia budowy kościoła na lata 1217–1228, co wpisuje się w procesy zachodzące wówczas na obszarze Pogórza Kaczawskiego. Być może ten sam warsztat brał udział w pracach przy kościele NMP w Złotoryi i kościele św. św. Jana i Katarzyny w Świerzawie[17].

Historyczne i historyczno-architektoniczne przesłanki wskazują na powiązanie budowy tego wiejskiego kościoła z mecenatem pary książęcej, co z pewnością powinno podnieść rangę tego obiektu jako zabytku. Autorzy mają nadzieję, że poniższy tekst stanie się inspiracją do podjęcia planowych badań historyczno-architektonicznych obiektu, które odpowiedzą na ciągle nierozwiązane kwestie, takie jak pytania o dokładny kształt pierwotnego zakończenia prezbiterium, problem sklepienia prezbiterium (translokacja służek), istnienie wieży i empory w obiekcie romańskim czy identyfikacja pierwotnego umiejscowienia portalu, a także ponowne skatalogowanie rozproszonego zbioru detalu. Postulatem jest także dokładne zinwentaryzowanie i rozwarstwienie murów przy zastosowaniu dostępnych technologii. Badania takie powinny stać się podstawą do właściwego zabezpieczenia ruin obiektu i udostępnienia ich dla ruchu turystycznego.

[17] Wątpić natomiast należy w możliwość zrealizowania tego typu fundacji w dobie kryzysu władzy książęcej po 1241 r.

capital of the other console was decorated with a motif of a flattened flower buds which are also present in the cathedral in Bamberg and slightly later in the convent of the Clarisses in Prague.

Conclusions

The above-mentioned analogies suggest that the group of architectural details in Nowy Kościół is in line with the stylistic trends of Central European architecture popular in the 1st half of the 13th century. The connections with Trzebnica, the Cistercian choir of the cathedral in Wrocław or the Cistercian monasteries in Germany indicated that the workshop was in that area. The geographical placement of most of the analogies suggests that the sources of the stylistic forms were in the south and east of Germany, which was the place of origin of the most prolific and prestigious workshop operating in Silesia in the 1st half of the 13th century, namely the Trzebnica-Legnica workshop, with which the structure in Nowy Kościół should be connected because of the earlier-mentioned richness of its architectural details. The range of forms applied in this case is, however, smaller than the solutions known from Legnica or Trzebnica, which is connected most probably with the village character of the foundation. After reviewing the written records, it is possible to determine more precisely when the parish was established and when the construction of the church began, which was in 1217–1228. This adequately corresponds to what was happening at the time in the area of the Kaczawa Foothills. Maybe the same workshop participated in the construction work of St Mary's Church in Złotoryja and the SS. John and Catherine Church in Świerzawa[17].

The historical and architectural przesłanki indicate that the construction of this village church was connected with the patronage of the ducal couple, which should raise the prestige of that church as a historic monument. The authors of this paper hope that it will be the inspiration for undertaking the planned historical and architectural studies of that structure whose findings should provide answers to the questions which still remain unanswered, such as the precise shape of the original end of the presbytery, the issue of the vault of the presbytery (shaft translocation), the presence of the tower and the gallery in the Romanesque structure or the identification of the original location of the portal as well as the development of a new catalog of the dispersed collection of architectural details. There is also a suggestion of conducting a detailed survey and analysis of the layers of the walls with the use of available techniques. Such research should be the basis for the proper protection of the ruins of the complex and making it accessible to tourists.

Translated by
Tadeusz Szałamacha

[17] It is doubtful that this type of foundation could have been made during the ducal crisis after 1241.

Bibliografia/References

[1] *Schlesisches Urkundenbuch*, t. 1–6, H. Appelt, W. Irgang (Hrsg.), Köln–Wien 1963–1998.

[2] Zientara B., *Henryk Brodaty i jego czasy*, PIW, Warszawa 1975.

[3] Appelt H., *Zur Siedlungsgeschichte der Kastellanei Lähn (Vorarbeiten zum Schlesischen Urkundenbuch)*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens" 1939, Bd. 73, 1–10.

[4] Goliński M., *Dzieje zamku Wleń*, [w:] J. Piekalski (red.), *Wleński mikroregion osadniczy w X–XVIII wieku. Przemiany krajobrazu kulturowego*, Instytut Archeologii UWr, Wrocław 2017, 35–42.

[5] Knoblich A., *Chronik von Lähn und Burg Lähnhaus am Bober: Urkundliche Beiträge zur Geschichte der Städte, Ritterburgen, Fürsten, und Adelsgeschlechter Schlesiens*, G.P. Aderholz, Breslau 1863.

[6] Kozaczewski T., Kozaczewska-Golasz H., *Portale trzynastowiecznej architektury na Śląsku*, Oficyna Wydawnicza PWr, Wrocław 2009.

[7] Schulte L., *Die Trebnitzer Urkunde des Breslauer Bischofs Lorenz von 1217 o. T. uber Probsthein*, „Zeitschrift des Vereins für Geschichte und Alterthum Schlesiens" 1914, Bd. 48, 309–331.

[8] Rozpędowski J., *Kościół NMP w Nowym Kościele*, „Szkice Legnickie" 1974, t. 8, 231–234.

[9] Kozaczewski T., *Wiejskie kościoły parafialne XIII wieku na Śląsku*, cz. 8, *Miejscowości na literę N–O*, Sprawozdania nr 129, Wrocław 1986, [mpis w archiwum Wydziału Architektury PWr].

[10] Lutsch H., *Verzeichnis der Kunstdenkmäler der Provinz Schlesien*, Bd. 3, Wilhelm Gottlieb Korn, Breslau 1891, 429–430.

[11] Lutsch H., *Bilderwerk Schlesischer Kunstdenkmäler*, Kuratorium des Schlesischen Museums der Bildenden Künste, Breslau 1903.

[12] Grundmann G., *Kunst- und Denkmalpflege in Schlesien*, 2. Veröffentlichung Niederschlesien, Flemmings Verlag, Breslau–Lissa 1939.

[13] Tintelnot T., *Die Mittelalterliche Baukunst Schlesien*, Verlag Holzner, Kitzingen 1951.

[14] Broniewski T., Kozaczewski T., *Recenzja: Z. Świechowski, Architektura na Śląsku do połowy XIII w., Warszawa 1955*, „Śląski Kwartalnik Historyczny Sobótka" 1958, t. 13, nr 3, 479–490.

[15] Świechowski Z., *Architektura na Śląsku do połowy XIII w*., Budownictwo i Architektura, Warszawa 1955.

[16] Kozaczewski T., *Jednonawowe kościoły romańskie na Dolnym Śląsku*, Zeszyty Naukowe Politechniki Wrocławskiej nr 16, Architektura t. 2, PWN, Wrocław 1957.

[17] Kozaczewski T., *Wiejskie kościoły parafialne XIII wieku na Śląsku (miejscowości H–O)*, Oficyna Wydawnicza PWr, Wrocław 1994.

[18] Lasota C., Rozpędowski J., *Nowy Kościół, pow. Złotoryja*, „Informator Archeologiczny: Badania" 1971, t. 5, 206–207.

[19] Wachowski K., *Cmentarzyska doby wczesnopiastowskiej na Śląsku*, Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wrocław 1975.

[20] Kozaczewski T., *Wyniki badań architektonicznych przeprowadzonych w kościele św. Idziego we Wrocławiu*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki" 1971, t. 17, z. 1, 103–133.

[21] Świechowski Z., *Katalog architektury romańskiej w Polsce*, Wydawnictwo DiG, Warszawa 2009.

[22] Chorowska M., Caban M., *Kamienny detal architektoniczny z późnoromańskiej kaplicy św. św. Benedykta i Wawrzyńca na zamku w Legnicy*, [w:] T. Janiak, D. Stryjak (red.), *Architektura sakralna w początkach państwa polskiego (X–XIII w.)*, Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie, Gniezno 2016, 313–337.

[23] Świechowski Z., *Wystrój rzeźbiarski kościoła klasztornego w Trzebnicy i jego związki z katedrą w Bambergu*, „Rocznik Historii Sztuki" 1995, t. 21, 5–20.

[24] Łużyniecka E., *Cysterskie warsztaty budowlane związane z opactwem trzebnickim i ich transfery od trzeciej tercji XII do połowy XIII wieku*, [w:] T. Janiak, D. Stryjak (red.), *Architektura sakralna w początkach państwa polskiego (X–XIII w.)*, Muzeum Początków Państwa Polskiego w Gnieźnie, Gniezno 2016, 423–457.

Podziękowania

Niniejszy artykuł nie mógłby powstać, gdyby nie Pani dr Maria Legut-Pintal. Autorzy artykułu chcą w tym miejscu zamieścić swoje wyrazy wdzięczności za ogromne zaangażowanie, wsparcie fachową wiedzą oraz wiele poświęconego czasu.

Acknowledgements

This paper would not have been written if it were not for Ms. dr Maria Legut-Pintal. The authors of the paper would like to express their gratitude for her great commitment, support with professional knowledge and dedication of so much time.

Streszczenie

Tematem artykułu jest ruina kościoła w Nowym Kościele (województwo dolnośląskie). W pracy porównano stan obecny kościoła ze stanem odnotowanym we wcześniejszych badaniach wraz z ponownie odkrytym materiałem ikonograficznym z lat 1935–1937, nieznanym powojennym badaczom obiektu. Materiał ten dostarczył wielu nowych informacji dotyczących wyglądu kościoła i stał się bazą do weryfkacji poprawności wysuniętych wcześniej wniosków, jak również pozwolił przeprowadzić szeroką analizę kontekstu polegającą na próbach powiązania architektury budynku z działającymi w tym czasie ośrodkami budownictwa późnoromańskiego. Wyniki z wyżej wymienionych prac zostały zaprezentowane w artykule. Zinwentaryzowano ponadto zachowany detal architektoniczny i porównano go ze stanem zachowania uwiecznionym na przedwojennych fotografiach. Kwerenda dostępnych źródeł pisanych i historiografii dotyczącej okoliczności powstania kościoła stała się z kolei podstawą do uściślenia czasu wzniesienia budowli.

Słowa kluczowe: Nowy Kościół, wiejski kościół parafialny, średniowiecze, portal

Abstract

The subject of the article is St Mary's church in Nowy Kościół (Neukirch, Lower Silesian Voivodeship). The text presents the recent state of the building with comparison to earlier surveys, including rediscovered iconographic material from the years of 1935–1937, which was inaccessible to the post-war researchers. This material gave much new information about the appearance of the church and allowed to reconsider previous research findings as well as conduct a broader than ever analysis of the context that attempted to connect the architecture of the building with the centres of late Romanesque architecture acting at that time. The conclusions of these analyses have been presented in the article. The preserved architectural detail was also inventoried and compared to the state of preservation presented in the pre-war photographs. An inquiry into the available written sources and historiography about circumstances of establishing the church allowed specifing the time of the church construction.

Key words: Nowy Kościół, village parish church, Middle Ages, portal